

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “TOY” KONSEPTSFERASININ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Zöhrab qızı Allahverdiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Aslan Məmmədəli oğlu Məmmədli

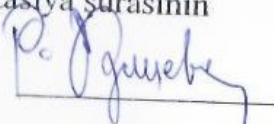
Rəsmi opponəntlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Eldar Rizvan oğlu Piriyeu

filologiya elmləri doktoru, professor
Fidan Surət qızı Baxşıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kəmalə Əhliyyət qızı Mehdixanlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

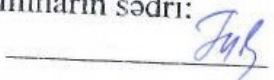
filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dil haqqında elmin qarşısında hazırda müxtəlif məqsədlər durur, bu isə onun əvvəlki dövrün dilçiliyi ilə fərqli olması haqqında danışımağa imkan verir. *Koqnitiv* adlandırılan dilçilik insanların toplu düşüncə tərzinin ətrafımızdakı dünyanı necə başa düşdüyünü, dil vahidlərini müxtəlif səviyyələrdə təhlil edərək anlamağa cəhd göstərir. Dilçiliyin inkişafının hazırkı mərhələsində hamıya məlum olan fakt ondan ibarətdir ki, dil işarə sistemi olmaqla, biliyi kodlaşdırır və ya şifrələyir, idrakın əlamətlərini özündə daşıyır və əldə olunan bilikləri üzə çıxarmaq məhz dilin vasitəsilə mümkündür. Beləliklə, müqayisəli koqnitiv tədqiqat təkcə dilin məna ifadə edən vahidlərinin semantikasını deyil, həm də əşya və hadisələr haqqında etnik təsəvvürlərin təqdim edilməsini və ya verballaşmasını araşdırır. Koqnitiv dilçiliyin hədəfləri təkcə tədqiqat metodologiyasını deyil, həm də dildə müəyyənləşdirilmiş biliklərin prioritet sahələrini şərtləndirir. Ətrafdakı dünya ilə yanaşı onun haqqında dildə müəyyənləşdirilmiş biliklər də müxtəlif sahələrə bölünür.

Bildiyimiz kimi, dilin əsas funksiyalarından biri də məlumatı saxlamasıdır. Nigah və ailənin semantik məkanının ən diqqətəlayiq hissələrindən biri toy və ya şənlik, nigahla müşayiət olunan təntənəli hadisədir. Müxtəlif xalqlar arasında toylar haqqında bilik tarixi onu göstərir ki, bu təkcə sadə bir ziyafət, yemək və rəqs, mahnı və xorovod, yaxud yallıyaoxşar rəqslər deyildir. Toylar etnik mentallığı əks etdirir, müxtəlif dövrlərə bölünür və həmin dövrlərin hər biri fərqli inanclarla əlaqələndirilir.

Toy mərasiminin əsasını, bir qayda olaraq, rəşional şəkildə dərk edilən empirik biliklər təşkil edir. Həmin biliklərdə yaxşılıq üçün təbii bir istək və pisləkdən qaçmaq üçün ehtiras dolu arzu görmək olar. Müxtəlif xalqlarda toy haqqında təsəvvürlər sistem xarakter daşıyır, çünki toyla əlaqəli fəaliyyət sistemlidir, müəyyən bir nizama tabedir. Toy ritualı rus və Azərbaycan xalqının mənəvi və maddi mədəniyyət sistemində mühüm yer tutur.

Əlbətdə ki, rus və Azərbaycan etnoqrafiyası və mədəniyyətşünaslığı bu xalqların mədəniyyət tarixində bu qədər vacib bir fenomenə kənar qoya bilməzdi, lakin rus və Azərbaycan xalqlarının toy haqqında biliklərini təşkil edən konseptlər sistemi hələ də araşdırılmamış olaraq qalır. Müxtəlif dillərdə şifahi şəkildə ifadə olunan və xalqların dünya mənzərəsini birbaşa əks etdirən toy konseptinin sahələrinin müqayisəsi daha çox maraq doğurur. Azərbaycan mədəniyyətinə tarixən yaxın olan mədəniyyətlər sistemində bizə məlum olan tarixi-mədəni amillərdən qaynaqlanan rus mədəniyyəti xüsusi yer tutur.

Buna görə də rus və Azərbaycan dillərində “toy” konseptinin müqayisəli-koqnitiv təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir dildə olan faktların və onların linqvomədəni əhəmiyyətinin təhlili başqa dillərdəki eyni faktların fonunda özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Dünya dillərinin lüğət və frazeologiya, koqnitiv dilçilik və müqayisəli semasiologiya üzrə koqnitiv tədqiqatların ümumi və xüsusi məsələləri müasir Qərb və rus dilçiliyinin bir sıra nümayəndələrinin əsərlərində olduqca dərin və əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda bu tədqiqat sahəsi olduqca gəncdir və əslində təzə-təzə formalaşır. Bu sahədə klassik əsərlər kimi, S.A.Askoldovun “Konsepsiya və söz”, C.Lakoff və M.Consonun “Biz yaşadığımız metaforalar” kitabını, T.A. van Deyk, Ç. Fillmor, E.S.Kubryakova, V.N.Telia, V.Z.Demyankova, İ.A.Sternin və Z.D.Popova və digər tədqiqatçıların əsərlərini göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu alimlərin əsərlərində konseptin mahiyyətini və onun öyrənilməsinin yollarını, konsept sahəsinin quruluşunu və dildə əksini, koqnitiv dilçiliyin vəzifələrini başa düşməyə imkan verən ümumiləşdirilmiş bir yanaşma təqdim olunur. İşin təhlili göstərir ki, koqnitiv təhlil heç də həmişə ənənəvi semasioloji təhlildən aydın şəkildə fərqlənmir. Həm də koqnitiv dilçiliyin əsas terminlərinin mənasını eyni şəkildə anlamaq mümkün olmur. Bütün bunlar koqnitiv dilçiliyin elmi aparatının hələ tam formalaşmadığını sübut edir.

Eyni zamanda, mübahisəli mövzuların olmasına baxmayaraq, dünya dillərinin daşıyıcılarının kollektiv şüuru ilə ətrafdakı gerçək

hadisələrin qavranılmasında etnolinqvistik psixoloji özəlliyn spesifikasını müəyyən etməkdən ibarət olan yeni istiqamətin əsas məqsədi müəyyən edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv dilçilik qarşısına insan beyninin idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənən ümumi koqnitiv elmin bir fraqmenti kimi nəzərdən keçirməyə imkan verən ümumi hədəflər qoyur.

Ancaq mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu sahədə dilçilərin bioloqlar, neyrofizioloqlar və psixoloqlar ilə rəqabət aparması çətindir. Göründüyü kimi, sözün, frazeoloji vahidin, atalar sözü və zərb-məsəllərin, lətifənin, nəsihətnamənin, tapmaca və müxtəlif folklor janrlarının digər vahidləri kimi dilin mühüm vahidlərinin linqvokoqnitiv təhlilinə diqqət yetirmək daha məqsədəuyğundur. V.İ.Karasik və İ.A.Sternin tərəfindən hazırlanmış “Konseptlər antologiyası”nı xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bu kitabda rus dilində verballaşmanı ifadə edən bütün fundamental konseptlər ciddi təhlil olunur, təhlil tarixi-mədəni aspektdə aparılır. A.S.Babiçeva, D.M.Balaşov, A.S.Boyko, T.Erkoyeva, E.Kaçarova və A.S.Karginin əsərləri konkret olaraq rus toyuna həsr edilmişdir. Müqayisəli aspektdə A.R.Qabbasovanın (rus və başqırd dillərində “toy” konsepti), S.M.Quziyekovanın (rus və adıgey dillərində “toy” konsepti), Dun Janyanın (rus və Çin dillərində “toy” konsepti) tədqiqatları müqayisəli şəkildə aparılmışdır.

Azərbaycan toyu həm dilçilər, həm də etnoqraflar tərəfindən tədqiqat obyektı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Q. Trofimova, N. Quliyeva, Ş.Albalıyeva, E. Aslanova, K.B. Dənziyeva, R. Əliyeva, R.Əliyev, A.T.Əliyev, M.İsmayıl, G.A.Qeybullayeva, İ.M.Məmmədovanın tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Bu araşdırmalarda toy mərasimləri ilə əlaqədar müxtəlif spesifik məsələlərə toxunulur.

Tədqiqatın obyektı rus və Azərbaycan dillərinin semantik sistemləridir.

Tədqiqatın predmetini “toy” anlayışının bu dillərdə verballaşması təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi rus və Azərbaycan dillərində təqdim olunan toy konseptinin sahələrinin müqayisəli təhlilidir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə nail üçün aşağıdakı **konkret vəzifələr** həll olunur:

1) tədqiqatın nəzəri əsasları tərtib edilmişdir;

2) rus və Azərbaycan dillərinin “toy” konseptini verballaşdıran leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji vasitələri toplanmış və sistemləşdirilmişdir;

3) rus və Azərbaycan dillərində “toy” anlayışının verballaşdıran elementlərin linqvomədəni təhlili aparılmışdır;

4) toy anlayışları sistemini xarakterizə edən koqnitiv xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir;

5) hər iki dildə “toy” konseptini verballaşdıran dil vasitələrinin müqayisəli təhlili aparılmışdır;

6) tədqiqatın nəticələri sistemləşdirilmiş və qısa tezislər şəklində təqdim edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Rus və Azərbaycan dillərində “toy” konseptini verballaşdıran dil vasitələri sistemi təşkil edir. Bu vasitələrin sistemi semantik bir sahə kimi təşkil edilmişdir;

2. Semantik sahə ilə konseptual sahə arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, çünki leksik mənaların əsasını təşkil edən anlayışlar arasındakı münasibətlər semantik sahədə təqdim olunur, bu isə konseptlər arasındakı münasibətlərə aid deyil. Konseptə çıxış genişdir və koqnitiv xüsusiyyətin aşkarlanması yolu ilə həyata keçirilir;

3. Rus və Azərbaycan dillərindəki “toy” konseptferası ümumbəşəri əhəmiyyətə malik, eyni zamanda mədəni şəkildə şərtləndirilmiş konseptlərlə təmsil olunur. Koqnitiv əlamətlərə görə konseptlərin təhlili müəyyən bir fenomen haqqında dil daşıyıcılarının kollektiv təsəvvürünü ortaya qoyur;

4. Leksik-frazeoloji və paremioloji vasitələrin semantik quruluşu, eyni zamanda metaforik mənaların və ümumilikdə ikinci nominasiyanın inkişafı birbaşa konseptin quruluşunu əks etdirir: bir metaforanın görünüşü təsadüfi deyildir, o, konseptual məzmunu əks etdirir. Azərbaycan dilində “toy” konseptferası daha çox mühafizəkar xarakter daşıyır, rus dilində isə müasirləşməyə meyl göstərir. Bu sahədə Azərbaycan dilində leksik və frazeoloji yeniliklər daha çox rus və ya ingilis ifadələrindən alınan kalkalardır.

Tədqiqat metodları. Əsas tədqiqat metodları müqayisəli təhlil metodu, semantik təhlil metodu, həmçinin koqnitiv təhlil metodudur. Hər bir metodun istifadəsi işin konkret vəzifələri ilə müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu araşdırmada ilk dəfə olaraq rus və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji vahidlərindən ibarət olan və bu dillərdə “toy” konseptinin verballaşmasını həyata keçirən korpus müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda ilk dəfə olaraq dil vahidlərinin “toy” konsepti ilə xüsusi əlaqəyə malik olan koqnitiv xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Rus və Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dil vasitələrinin sistemləri müqayisəli-koqnitiv təhlilə məruz qalmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti dil vahidlərinin konkret öyrənilməsinin nəzəri əsaslarının tərtib edilməsi, analitik iş modellərinin müəyyənləşdirilməsi, təhlilin nəticələrinin təsviri və ümumiləşdirilməsi, tədqiqatın nəticələrini əks etdirən tezislərin tərtib edilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun materiallarının və nəticələrinin dillərin semantik sistemlərin sonrakı araşdırmalarında, koqnitiv dilçiliyə dair tədqiqat işlərində, ikidilli leksikoqrafiya və frazeoqrafiya, habelə leksikologiya, frazeologiya, paremiologiya, koqnitiv dilçilik, leksikoqrafiya, linqvodidaktika sahəsi üzrə respublikanın universitetlərində bakalavar və magistratura pillələrində ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri Bakı Slavyan Universitetində keçirilən nəzəri seminarlarda, ali məktəblərarası, respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmişdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, yerli və xarici nəşrlərdə məqalələr, konfranslara təqdim olunmuş tezislər çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 11.131 işarə, I fəsil – 43 səhifə, 74.619 işarə, II fəsil – 43 səhifə, 73.429 işarə, III fəsil – 39 səhifə, 66.565 işarə, nəticə – 4 səhifə, 6.635 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 13 səhifə, 18.145 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 151 səhifə, 251.901 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektini, predmetini, məqsədi, vəzifələri, metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilir, müdafiyyəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslini **“Koqnitivizmə əsaslanan dilin leksik sisteminin öyrənilməsi prinsipləri”** adlanır. Fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci fəslin ilk yarım fəslini **“Konseptlər və dünyanın dil mənzərəsi”** adlanır. Leksikanın öyrənilməsinə müasir yanaşma dünyanın dil mənzərəsi və ya etnik qrupların şüurunu müəyyənləşdirən dünyanın mənzərəsi haqqında fikirlərə əsaslanır. Ümumiyyətlə *koqnitiv dilçilik* adlandırılan müasir dilçilikdə terminoloji olaraq *dünyanın dil mənzərəsi* kimi qəbul edilən müəyyən nəzəri quruluş yaranır.

Bu terminin sabit sayıla bilər, baxmayaraq ki, bəzən bu barədə şübhələr ifadə olunur. Bu fenomen haqqında fərqli fikirlər terminoloji lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, məsələn, müasir linqvistik lüğətlərdən birində *dünyanın mənzərəsi*, digər müasir lüğətdə də *dünyanın dil mənzərəsi* terminləri haqqında məqalələr mövcuddur var. Məsələn, göstərilir ki, “dünyanın dil mənzərəsi dil kollektivinin şüurunda tarixən formalaşmış və dildə əks olunmuş insanın ətrafındakı gerçəklik haqqında obraz və təsvirlər sistemidir”¹.

¹ Стариченко, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д.Стариченко. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – с. 722.

Dilçilik terminlərinin başqa bir yeni lüğətində qeyd edilir ki, “dünyanın mənzərəsi (dünyanın dil mənzərəsi) linqvulturologiyada: bu dildə danışan, gerçəklik və gerçəkliyə münasibəti olan insan haqqında dil formaları və kateqoriyalarda əks olunan xalqın təsəvvürləridir”². Üçüncü yeni dilçilik lüğətində V. von Humboldtun müasir günümüzdə qədər bu quruluşa dair müxtəlif fikirləri verilir. Üstəlik, dünyanın dil mənzərəsi dedikdə nəyi başa düşməyi anlamaq olduqca çətindir³.

Sistemləşmə və daxili formanın müəyyən bir dildə sistematik və kompleks şəkildə təsvir edilməsi etnik mentallığı çox dərin səviyyədə xarakterizə edən dünyanın sadə mənzərəsini görməyə imkan verir. Daxili forma etik dünyagörüşü ilə söz-ışarə, səs kompleksinin əlaqəsini izləməyə imkan verir. Əşyanın adı xalq tərəfindən ona olan baxışı göstərir.

Bu yarımfəsildə dünyanın dil mənzərəsi ilə bağlı fikirlərin A.A.Askoldovun məşhur məqaləsinə söykənən konseptin məzmunu haqqında yeni anlayışdan ayrılmaz olduğu iddia edilir⁴.

Birinci fəslin ikinci yarımfəsli “**Leksikanın semasioloji və koqnitiv təhlili**” adlanır. Burada göstərilmişdir ki, səslər kompleksinin ümumi şəkildə bu və eyni obrazla birliyi insanları təkcə dil deyil, həm də dərin psixoloji, şüursuz səviyyədə birləşdirir. Sosiallaşma və ya mədəniyyət prosesində eyni dil və mədəni kollektivin üzvləri əşyaların və onların adlarının şüursuz əlaqələrinin eyniliyinə əsaslanaraq, əşyalara eyni münasibət inkişaf etdirirlər.

Əlbəttə, mədəni tərbiyə sahəsində təfsilatlar çox böyük rol oynayır, lakin doğma kollektivin üzvləri ilə ayrılmaz ünsiyyət faktı həqiqəti başa düşməkdə və ümumiyyətlə uğurlu ünsiyyətdə ən mühüm rol oynayır. Təfsilatlardan danışarkən, müəyyən bir insanın sosiallaşdığı məkanda mədəniyyətin xüsusiyyətlərini, cəmiyyət və

² Матвеева, Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В.Матвеева. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2010. – с. 140.

³ Жеребило, Т.В. Словарь лингвистических терминов / Т.В.Жеребило. – Назрань: Пилигрим, – 2010. – с. 476.

⁴ Аскольдов, С.А. Концепт и слово // – Ленинград: АCADEMIA, Русская речь, – 1928. – с. 28-44.

mədəniyyət dəyərlərinin mənimsənilməsi prosesinin baş verdiyi mədəni mühitin xüsusiyyətlərini də unutmamalıyıq.

Dil işarələr sistemidir. “Ümumi dilçilik kursu”nda⁵ F. de Sössür tərəfindən verilən bu tərif köhnəlməmişdir, baxmayaraq ki, bir çox dilşünasların fikrincə, Sössür konsepsiyasının əsas prinsipləri çoxdan aradan qaldırılmışdır. Fikrimizcə, *koqnitiv dilçilik* adlanan dilin təbiəti və funksiyaları haqqında yeni fikirlərin formalaşması sistem-struktur paradigmasının dəyərlərini aradan qaldırmır.

İkinci fəsil **“Toy” konsepti və onun rus dilində verballaşması**” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarımfəsli **“Rus dilində “toy” semantik sahəsinin quruluşu”** adlanır. Toy mərasimi bütün dünya xalqlarının mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Buna uyğun olaraq, “toy” konsepti həmin xalqların dünya mənzərələrində xüsusi bir statusa malikdir. “Toy” konsepti dillərin semantik sistemində bir sözlə deyil, bütöv bir paradigma şəklində verballaşır. Rus dilində də bu paradigma geniş şəkildə təmsil olunur.

Rus dilinin leksik-semantik sistemində “toy” konseptini təqdim etməyə qadir olan sözlər mövcuddur. Bu sözlər bir-birinə sistem şəklində bağlıdır. Birincisi, onlar tematik və sinonim əlaqələrini nümayiş etdirir. İkincisi, həmin sözlər müxtəlif leksik-semantik birləşmələrin quruluşunda qarşılıqlı əlaqədədir. Başqa sözlə, rus dilində “toy” konsepti ilk növbədə *toy* əsas sözü və onun sinonimləri, həmçinin toy mövzusu ilə əlaqəli leksik vahidlərlə təmsil olunur.

Eyni zamanda həm *toy* sözü, həm də rus dilindəki sinonimlər sabit söz birləşmələri yaradır. Nəticə etibarı ilə əsas söz iki istiqamətə bölünür ki, bu da ona rus dilinin leksik-semantik sistemində öz sistemini təşkil etməyə imkan verir. *Toy* sözü ilə daha çox *mükəmməl, ideal, zəngin, bahalı, əfsanəvi, şən, isti, real, qəşəng, romantik* kimi sözlər işlənir. Bu sözlər müasir insanların fikirlərini əks etdirir.

Yalnız *zəngin, şən, bahalı* kimi sözlər istisnalar təşkil edir. Çünki onlar, ümumiyyətlə, bayram haqqında adi universal fikirləri əks etdirir, yəni, bayram və bayrametmələr çox şən ola bilər. Çoxlu dadlı yeməklər və ümumiyyətlə hər şey bol olduqda onlar zəngin ola

⁵ Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1977. – с. 54.

bilər. Toy təşkilatçılara baha başa gəlirsə, *bahalı* toy adlandırılı bilər. Bu sərəya *gəşəng* sözü də aiddir. Tərif olduqca ifadəlidir və insanların son dərəcə zəngin toylar haqqında fikirlərini əks etdirir.

Demək olar ki, bütün bu təriflər “bahalı” və ya “çox bahalı” semantik amil ilə birləşir. *Romantik* tərif yaxşı, yaddaqalan toylar haqqında qadın və ya qıza aid fikirləri əks etdirir. Belə toylarda sevgi və incəlik mühiti hökm sürür, bu təkcə yeni evlənənlərin bir-birinə olan münasibətində deyil, ümumilikdə bütün qonaqlara da aid olur. Mümkün antonimlərə *kefcil*, *səs-küylü*, *sərxoş* sözlər aiddir. Bütün bu sözlər maddi-məntiqi motivasiya ilə xarakterizə olunur.

Buna görə *romantik* (toy) assosiativ səviyyədə *isti* (toy) ilə əlaqələndirilir. Antonimlər əlamətin özünəməxsus hiperbolizasiyasına əsaslanır. Belə ki, bütün toylarda gəzirlər, içirlər, mahnı oxuyurlar və rəqs edirlər. Bütün toylarda çox səs-küy olur, sakit toy şübhə doğurur, yəni, toy səbəbsiz yerə sakit olmur. Nəticə etibarilə, *kefcil*, *səs-küylü* və *sərxoş* kimi verilən təriflər qonaqların özlərindən çıxdıqları, səsli-küylü və sərxoş olduqları toylara verilir.

İdeal, *əfsanəvi* və *real* təriflər müasir gənclərin fikirlərini birbaşa əks etdirir. Üstəlik, bütün bu sözlər öz məcazi əsaslarına tam uyğundur. Beləliklə, gənclər, xüsusən qadınlar arasında bir toyun necə olması barədə fikirlər mövcuddur. Bir qayda olaraq, hər şeyin ən çox müasir filmlərdə hazırladıqları ideala uyğun olmasını təmin etməyə çalışan məhz qızlardır. Məhz kinomatoqraflar dünya ulduzlarının iştirakı ilə mükəmməl toy nümunələri yaradırlar.

Beləliklə, *ideal* toy ifadəsi rus dilində sabitləşir və dövrün spesifikasiyasını əks etdirir.

Əfsanəvi toy ifadəsi *əfsanəvi* / *nağıldakı kimi* və *nağıl* (sadəcə nağıl) metaforasına uyğun müqayisə edilir. Hər üç halda ifadələrin semantik quruluşu “qeyri-adi”, “fantastik” əlamətə əsaslanır.

Real (*əsl*) toy tərifi də mövcuddur. Müasir gənclərin dilində bunun iki mənası ola bilər. Məsələn, *real* “çox yaxşı” ifadəsinə uyğundur, “necə lazımdır, elə”, əsl kişi, əsl qadın. Bu mənada *real* toy *ideal* toy ifadəsi ilə sinonimdir, yəni, əsl, uyğun bir toy. Bu mənada gənclərin slenqinin müasir lüğətində əks olunur: “1. Keyfiyyətli, həvəsləndirici (əşya haqqında). 2. Müsbət keyfiyyətlərə sahib olan,

hörmətə layiq olan (bir insan haqqında)”⁶. Ədəbi dilin lüğətləri, hətta ən yeniləri də bu mənalara qeyd etmir. İkinci istifadədə bu söz “lazımsız olmayan”, “uydurulmayan” mənasını verir. Bu məna qismən rus dilində *real* ləkseminin ənənəvi olaraq istifadəsinə uyğundur. Hamıya məlum olan sözlərdən əlavə, mənbələrdə toy ləksemini rus dilində müəyyənləşdirən aşağıdakı sözlərə rast gəlinir: *несостоявшаяся, предстоящая, пышная, грядущая, завтрашняя, собачья, скорая, предполагаемая, грандиозная, скромная, долгожданная, двойная, королевская, немедленная, роскошная, царская, собственная, чудесная, великолепная, настоящая, традиционная, чужая, проклятая, кровавая, тайная, чёртова, красивая, официальная, очередная, поспешная, скоропалительная, обычная, нормальная*⁷. Rus dilinin istifadə edildiyi müasir sosial-mədəni şəraitdə toyların milli tərifləri də aktuallaşır. *Rus toyu, yəhudi toyu, çeçen toyu, qaraçı toyu* kimi ifadələrə əvvəllər baş gəlinmədiyini söyləmək mümkün deyil, sadəcə bu toyların özlərinə diqqət yetirilməmişdir. Buna görə ifadələrin özləri də geniş istifadə edilməmişdir. Hal-hazırda internet müxtəlif milli toylar haqqında videolarla doludur.

Hətta ayrı-ayrı ifadələrin tez-tez istifadə edildiyini söyləmək olar. Bəlkə də ilk növbədə *çeçen toyu* ifadəsidir. *Zəngin çeçen toyu* ifadəsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, *rus toyu* ifadəsinə demək olar ki, rast gəlinmir. Videoların bu xalqların nümayəndələri tərəfindən şəbəkədə yayımlandığını nəzərə alsaq, rusların bu problemə biganə olduğu halda çeçenlər üçün toyun qürurverici bir hadisə olduğunu düşünmək olar.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “**Той” freyminin quruluşu və onun rus dilində verballaşması**” adlanır. V.İ. Dalın lüğətində toy sözünün mənası aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: “Той [свадьба] ümumi kökdən olan *свадить, сводить*; *свадить* və *сватать* sözlərindən götürülmüşdür, bütün evlilik ayinləri və ziyafətləri ilə nişanlanma, niğaha girmə, evlənmə, ərə getmə, kəbinkəsmə. Играть свадьбу. *Не было свадьбы, а все плясали? Грелись на морозе.*

⁶ Никитина, Т.Г. Молодежный сленг. Толковый словарь / Т.Г.Никитина. – Москва: Астрель. АСТ, – 2003. – с. 594

⁷ Kartaslov.ru/какой-бывает /свадьба

Свадьба уходом, краденая, без согласия родителей невесты. Слушал черт свадьбу, да сам и тягу (qeybət haqqında). *Вся свадьба песни не стоит. Добрая свадьба неделю* (işki məclisi ilə bayram keçirilir). *С трубами свадьба, и без труб свадьба. На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом. После свадьбы всякий тысяцкий. Маланьина свадьба. Чертова свадьба* (mübahisə edən cütlüklər haqqındadır), *в Царицыне на Волге: сварба* (toya gələn qonaqlar svarebnymi, svarebnymi adlandırılır). Toy və fərdi ayinlərin təfərrüatına gəlincə, bax: əl sıxması. Müq.et. *свадбичный*; müq.et. *сватать*”⁸. Gördüyümüz kimi, *toy* həm rəsmi, həm də sabit konfigurasiyada istifadə olunur. Məsələn, *Вся свадьба песни не стоит* ifadənin quruluşunda *toy* sözü rəmzi məna daşıyır. Bu söz *Овчинка выделки не стоит* ifadəsi ilə sinonimdir. Müq.et. Azərbaycan dilində *Astarı üzündən bahadır. Добрая свадьба неделю* ifadəsi, yəni insanların toy ilə əlaqədar bir həftə yeyib-icməsi, real xarakter daşıyır. Göründüyü kimi, Rusiyanın kəndlərində toy məclisləri bir həftə davam edirdi. Əgər yeyib-icmək məclisi daha qısa olsaydı, rus millətinin nümayəndəsi üçün bu pis toy demək idi. Başqa bir motivasiya da mümkündür: toydan sonrakı həftədə toydan sonra qalanları yeyib-icirdilər, yəni, əslində toy üçün hazırlanan yeyib-icməyi. Buna görə də toydan sonra bir həftə ərzində kifayət qədər yeyib-icmək qalanda, o toy yaxşı hesab edilirdi. Müq.et.: *Свадбичные остатки доедаем*⁹.

“Toy” konsepti V.İ.Dalın “Rus xalqının atalar sözləri” lüğətində də verilmişdir. Burada etnoqrafizm də kifayət qədər çoxdur, yəni, atalar sözləri və zərb-məsəllər, həmçinin toy mərasimini müşayiət edən standart ifadələr. “Toy” fəslə *Девка после сговора на улицу, ни в церковь не ходит*¹⁰ ifadəsi ilə açılır. Bu ifadə müxtəlif yollarla şərh edilə bilər. Məsələn, təsəvvür etmək olar ki, bu bir həqiqəti, əlbəttə ki, etnik-mədəni faktı təmsil edən ortaq bir ifadədir.

⁸ Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. Санкт-Петербург-Москва, – 1912. Т.2. – с. 49.

⁹ Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. Санкт-Петербург-Москва, – 1912. Т.2. – с. 49.

¹⁰ Даль, В.И. Пословицы русского народа / В.И.Даль. – Москва: Художественная литература, – 1984. Т. 1. – с. 219.

Başqa sözlə, nişanlandıqdan, yəni, birinə ərə verməyə razı olduqdan sonra qızların insanların arasına çıxmaları qəbul edilmirdi. Eyni zamanda, bu təklif ibrətamiz xarakter daşıyırdı, yəni, bu qızlara hətta kilsəyə getməməyi məsləhət görürdü. Çünki bir çox insanın olduğu kilsədə, qızları görmək olardı, onlar kiminsə tərəfindən bəyənilə bilərdilər, kimsə onları nişanlısının əlindən ala bilərdi və s. İbrətamiz amili nəzərdə tutsaq, burada həmin ifadənin atalar sözü ilə bağlı olduğunu qəbul etməliyik. Beləliklə, atalar sözləri freymin vacib hissəsini əks etdirir.

İkinci zərb-məsəl və ya sadəcə bu fəslin ikinci sabit ifadəsi istehza xarakteri daşıyır: *Пошла смывать девьи гульбы, прохладушки* (toydan əvvəl hamama getmə mərasimi)¹¹. Bu ifadə başqa formada da oxunub şərh edilə bilər. Birinci oxunuş bu ifadəni standart vəziyyətə, yəni toy öncəsi hamamla əlaqələndirir. İki amil nəzərdə tutulur – hamam (təmizlənmə) və toydan əvvəl, toy ərəfəsində olması istehzanı bildirir, yəni, toydan əvvəl qız təmizlənilir.

İkinci oxunuş artıq istehzasız və ibrətamizdir: deyirlər ki, toydan əvvəl olan hər şeyi (gəzintilər, mümkün görüşlər) özündən yuyub təmizləmək və ərə sadıq qalmaq lazımdır. Ər və ailədən başqa hər şeyi unutmaq lazımdır. Hər iki halda da ifadə dərin koqnitiv məzmunu ortaya qoyur.

Freym quruluşunda elçi bir personaj kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Elçi hadisənin və buna uyğun olaraq bütövlükdə freymin mərkəzi personajıdır, çünki hər şey onunla başlayır. V.İ.Dal *Выбирай не невесту, а сваху*¹² atalar sözünü qeyd edir. Həm də elçilik və evliliklə birbaşa əlaqəli bir neçə koqnitiv xüsusiyyətlər burada təqdim edilir. Əvvəlcə nişanlı qız uğrunda mübarizə aparılmalıdır. Atalar sözləri qızın verilib-verilməməyini elçidən asılı olduğunu vurğulayır. İkincisi, atalar sözləri keçmişdə toy mərasimini səciyyələndirən tarixi-mədəni xüsusiyyətləri vurğulayır.

Hətta freymin müəyyən insanlardan və onların evlənmək və ya ərə getmək niyyətlərindən asılı olmayan elçinin məlumat toplama

¹¹ Даль, В.И. Пословицы русского народа. / В.И.Даль. – Москва, – 1984. т. 1. – с. 219.

¹² Даль, В.И. Пословицы русского народа / В.И.Даль. – Москва, – 1984. т. 2. – с. 216.

fəaliyyətindən başladığı iddia edilə bilər. Dissertasiyanın bu hissəsində rus xalqının məzmunu birbaşa rus dilində və rus şüurunda “toy” freymini əks etdirən digər atalar sözləri və zərb-məsəllər ciddi şəkildə təhlil edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Toy**” **konsepti və onun Azərbaycan dilində verballaşması**” adlanır. Fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci yarım fəslı “**Azərbaycan dilində “toy” semantik sahəsinin quruluşu adlanır**”. Şərqdə, bildiyiniz kimi, mərasimlər və ənənələr həmişə böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu mənada çox az dəyişikliklər var. Mərasimlərin bütün təfərrüatları qorunub saxlanılır. İnsanların maddi vəziyyəti ənənənin bütün təfərrüatlarını ciddi şəkildə yerinə yetirməyə imkan vermədiyi hallarda belə, onlar yenə də bacardıqları qədər hər şeyi etməyə çalışırlar.

Çox vaxt ritualların ciddi riayət edilməsinə mistik bir mənə verilir. İnsanlar uşaqların xoşbəxtliyinin “düzgün davranışdan” asılı olduğuna əmindirlər. Azərbaycandakı toy mərasimində toydan əvvəl olan bir çox detallar var. Adı sözlər və ifadələr standart davranışları müşayiət etdiyi üçün xüsusi frazeoloji mənə kəsb edir. Məsələn, Azərbaycan dilində razılıq ifadə edən *hə* ədatı var. *Hərisini almaq* ifadəsi razı olmaq deməkdir. Ancaq ifadə frazeoloji mənəyə malikdir və müəyyən bir ritualla müəyyənləşir. Hər hansı bir vəziyyətdə danışanlar nədən danışdıqlarını, hansı razılığın nəzərdə tutulduğunu yaxşı başa düşürlər: söhbət qızı istəyənə vermək üçün razılıqdan gedir. Üstəlik, bu razılıq qız tərəfindən deyil, bir qayda olaraq atası tərəfindən verilir.

M.T. Tağıyevin “Azərbaycanca-rusca lüğət”ində oxuyuruq: “*Hə* mənə. İsim. Qızların valideynləri tərəfindən evlənməyə razılıq verildiyi barədə elçilərə müsbət cavab. *Qızın həsini almaq* qızı nişanlamaq (evlənməyə razılıq almaq)¹³. Belə çıxır ki, burada frazeoloji mənə yoxdur və isim mənəsində işlənən *hə* yalnız bizim üçün maraq doğuran mənada istifadə olunur. ARL-də bu ədatın dialekt versiyası verilir: *həri*¹⁴. *Qızın hərisini almaq, qızın hərisini*

¹³ Азербайджанско-русский словарь под ред. проф. М.Т.Тагиева / – Баку: Мутарджим, – 2000. Т.4. – с. 837-838.

¹⁴ Азербайджанско-русский словарь под ред. проф. М.Т.Тагиева / – Баку: Мутарджим, – 2000. Т.4. – с. 867.

vermək kimi birləşmələr misal gətirilir və bu dəfə həmin ifadələr adi söz birləşmələri şəklində verilir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin İzahlı lüğətində *hə* sözü dörd mənada verilmişdir, lakin bunların hamısı yalnız ədata aiddir, isim qeyd olunmur. Sabit söz birləşməsi də verilmir¹⁵. *Həri* dialektinə gəldikdə, burada yalnız *hə* sözünə bir istinad var¹⁶. *Hərisini almaq* və *hərisini vermək* ifadələri də A.A.Orucovun frazeoloji lüğətində yoxdur. Nəzərdən keçirilən lüğətlərin müqayisəsi M.T.Tağıyevin redaktə etdiyi ARL-in xeyrinədir. Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan mədəniyyətində ritual xarakter daşıyan standart vəziyyət mövcuddur. Azərbaycan dilində bu standartla uyğun olan sabit söz birləşməsi və ya frazeoloji vahiddən geniş istifadə olunur. Buna görə mövcud lüğətlərdə onlar qeyd edilməlidir.

Toydan əvvəlki rituallar arasında əsas yeri *nişan mərasimi* tutur. Bu sözün maraqlı bir etimologiyası var. Sözün həqiqi mənasında “nişan” deməkdir. Məsələn, *nişan vermək*. Bu kontekstdə *nişan üzüyü* ifadəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Üzük digərlərinə bu qızın artıq nişanlandığını göstərir.

Azərbaycanda toy mərasimi *həna yaxdı* (xına yaxdı) kimi geniş yayılmış bir ritualı özündə cəmləşdirir. Bu, toydan əvvəl bir növ əyləncə, qız məclisidir. Burada yalnız qadınlar və qızlar iştirak edirlər. Bayramın kulminasiya nöqtəsi iştirak edənlərin, xüsusən də subay qızların əllərinə xınanın yaxılmasıdır. Bu tezliklə və uğurlu evlilik üçün bir növ istəkdir. ARL-də bu ritualın xatırlanmaması, “toy” freyminin “toy” konseptindən daha geniş olduğunu sübut edir.

Ancaq bu vəziyyətdə də qeyd olunan *həna yaxdı* ifadəsi, fikrimizcə, lüğət məqaləsində verilməli idi. Bu frazeologizm olmasa da sabit söz birləşməsidir. Bununla birlikdə APL *xınaqoyma* və *xınayaxdı* sözlərini eyniləşdirir¹⁷. Birincisinin mənası “toy ərəfəsində gəlinin saçının və dırnaqlarının xına ilə boyandığı zaman təşkil

¹⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s. 350.

¹⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s. 372.

¹⁷ Азербайджанско-русский словарь под ред. проф. М.Т.Тагиева / – Баку: Мутарджим, – 2000. Т.4. – с. 771.

edilən təntənəli mərasim” kimi müəyyən edilmişdir¹⁸. Bu qız məclisinin “xınaqoyma” konseptinin vacib koqnitiv xüsusiyyəti olması qeyd edilmir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslı “**Toy**” freyminin quruluşu və onun Azərbaycan dilində verballaşması” adlanır. Burada qeyd olunur ki, “toy” anlayışı təkcə bayram və ya şənliklə deyil, həm də tarixi-mədəni baxımdan izah edilə bilən və tarixi-mədəni motivə malik olan evlilik ritualı ilə əlaqələndirilir. Məsələn, hazırda nigah mərasiminin özü, yəni, qeydiyyat şöbəsi və ya məsciddə baş verən mərasim müvafiq bayramın və şənliyin keçirildiyi salonda aparılır. Nigahın bağlanması, nigah haqqında şəhadətnamənin tərtib edilməsi bu bayramın bir hissəsidir.

ARL-də *toy* sözü ilə bağlı *toya getmək*, *toya hazırlaşmaq*, *toy günü*, *toy paltarı*, *toy mərasimi*, *toy qonaqlığı*, *gümüş toy*, *qızıl toy*, *toy eləmək* kimi söz birləşmələri misal gətirilir¹⁹. Bu ifadələrlə əlaqədar olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar. Həqiqətən onların hamısı müasir Azərbaycan dilində sabit xarakter daşıyır, lakin dünyanın Azərbaycan dil mənzərəsi və mentallıq nöqteyi nəzərindən eyni mənanı ifadə etmir. Müvafiq olaraq, onlar eyni dərəcədə istifadə olunmur. Məsələn, *toya getmək* ifadəsi tamamilə adi və standart bir hərəkəti əks etdirir.

Buna görə də *toya getməli* – *bu ona baxanda toya getməlidir* kimi birləşmələrdə o, rast gəlinən metaforik mənanı da inkişaf etdirir. Əksinə, *toy qonaqlığı* kimi bir ifadənin istifadəsi şübhə yaradır. Azərbaycanlılar, bir qayda olaraq, *qonaqlıq* sözünü *toy* sözü ilə işlətmirlər. *Toy* özü bir ziyafətdir, buna görə *toy qonaqlığı* birləşməsi tautologiyadır. *Toy mərasimi* ifadəsinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə *mərasim* sözü *toy* sözü ilə müqayisədə *yas* sözü ilə daha çox yayılmışdır. *Gümüş toy* və *qızıl toy* ifadələri dünyanın Azərbaycan dil mənzərəsinə uyğun deyil və Azərbaycan dilində istifadə edilmir. Bu *серебряная свадьба* və *золотая свадьба* kimi rus dilindəki ifadələrdən alınan kalkalardır. Azərbaycan dilində *nigah*

¹⁸ Азербайджанско-русский словарь под ред. проф. М.Т.Тагиева / – Баку: Мутарджим, – 2000. Т.4. – с. 771.

¹⁹ Азербайджанско-русский словарь под ред. проф. М.Т.Тагиева / – Баку: Мутарджим, – 2000. Т.4. – с. с. 494.

sözü evlilik mənasını verir. Bu gün bu həm nigah bağlayarkən qeydiyyat şöbəsinin işçilərinin rəsmi çıxışında, həm də mətbuatda istifadə olunan əsas sözdür. Onun sinonimi olan *kəbin* sözü qədim dövrlərdən bəri kilsə evliliyi ilə əlaqələndirilir və hazırda *kəbin* şəriət prinsiplərinə, yəni, İslam qanunlarına əsaslanan nigah müqaviləsi bağlayan molla tərəfindən yerinə yetirilən ritualdır.

Rusca-azərbaycanca lüğətdə göstərilən bu sıradan üçüncü söz *evlənmədir*. Baxmayaraq ki, fikrimizcə *evlənmə* “ailə qurmaq” deməkdir. “Evlənmə” və “nigah bağlama” anlayışları arasındakı fərq böyükdürsə, *evlənmə nigah və kəbin* ilə sinonim deyil. Azərbaycan dilində olan *evlənmə* sözünü rus dilində olan *женитьба* sözü ilə müqayisə etmək maraqlıdır. *Evlənmə* sözünün Azərbaycan ləkseminin əsasını *ev* kökü təşkil edir²⁰. Etimoloji məna sözün konseptual məzmununu müəyyənləşdirir, yəni, azərbaycanlılar üçün evlənmək çox vaxt “öz evini qurmaq”, eyni zamanda “müstəqil olmaq, heç kimdən asılı olmamaq” deməkdir.

İlk növbədə, evlilikdən əvvəl, evlənmək qərarına gələn adam, həyat yoldaşı ilə birlikdə yaşacağı evi əldə etmək üçün bütün səylərini əsirgəmir. İndiyə qədər çox sayda gəncin öz evi olmadığına görə evlənmir. Bu gün mənzil qiymətləri fantastik dərəcədə yüksək olduğuna görə bu, əsl sosial problemə çevrilmişdir. Əlbəttə ki, bütün problem Azərbaycan dilində *evlənmə* sözünün daxili forması olan “ev” konseptində deyildir.

Mahiyət bundan ibarətdir ki, sözün məcazi əsası bu gün min il əvvəl olduğu kimi aktual olan etnik stereotipləri əks etdirir. Əhəmiyyətli bir amil *evlənmənin* əsas leksik fondun çox qədim təbəqəsinə aid olan əsl türk sözü olmasıdır. Bu, öz quruluşuna görə çox sadə, “bəsit” bir sözdür, “əşya + qanunauyğun fəaliyyət” modelinə uyğun formalaşmışdır.

Dissertasiyanın bu yarımfəslində “toy” semantik sahəsinin əhatə etdiyi bütün leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji vahidlərin eyni zamanda toy ssenarisinə uyğun olaraq “toy” freymini təşkil etdiyi vurğulanır. Hər bir dil vasitəsinin freym quruluşunda öz yeri var.

²⁰ Русско-азербайджанский словарь / – Баку: Maarif, – 1982. Т.1. – с. 97.

Sonda araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilir və qısa nəticələr verilir.

Aparılmış tədqiqat bəzi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl araşdırma göstərdi ki, müxtəlif linqvistik paradigmalardan prinsip və metodları müəyyən bir tədqiqat məkanında uyğunlaşa bilər. Dilçilikdə paradigmalardan və onların antaqonizmlərinin köklü şəkildə dəyişdirilməsi ilə bağlı müasir alimlərin çoxsaylı açıqlamalarına baxmayaraq, dil materialının praktiki tədqiqat zamanı leksika, frazeologiya və paremiologiyadan sistem-struktur təhlili koqnitiv təhlilin metodu ilə uğurla əlaqələndirilə bilər və əlaqələndirilməlidir. Tədqiqatın göstərdiyi kimi dil vahidlərinin semasioloji təhlili proseduru xalqın kollektiv şüurunda predmet obrazının meydana çıxarmasına səbəb olan koqnitiv əlamətin aşkarlanması proseduru üzərində qurulmuşdur.

Lüğətin semantik sahələr üzrə təhlili, şübhəsiz ki, sistem-struktur dilçiliyinin bir nailiyyətidir, lakin leksika və frazeologiyadan sistemli əlaqəsi konsept sahəsinin quruluşunu əks etdirir. Semantik sahənin əsas sözlərinin əlaqəsi konsept sferasının strukturunda əhəmiyyətli əlaqələri nümayiş etdirir. Semantik sahə məkanında leksik vahidlərin paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri predmet-məntiqi əlaqələrlə şərtlənir. Üstəlik, freym quruluşu da semantik sahədə ifadəsini tapır. Sözü mənəsi ilə konsepti eyniləşdirmək düzgün olmadığı kimi freym və semantik sahəni eyniləşdirmək yalnızdır. Bununla yanaşı, paralellər aparmaq tamamilə mümkündür.

Söz işarəsinin konsept üçün bir siqnalizator olduğu kimi semantik sahədəki əlaqələr şəbəkəsi də freym quruluşunu müəyyən dərəcədə əks etdirir. Tədqiqat göstərdi ki, freym öz növbəsində bir quruluşdur və onun vacib komponentləri arasındakı əlaqələr sistemli xarakter daşdığından bu freymi dərk edilə bilən fenomen halına gətirir və etnosun mədəniyyətinin digər fraqmentini nümayiş etdirir.

Tədqiqat göstərdi ki, hər iki dildə konseptin dil vahidlərində çoxaspektli şəkildə əks olunmasının oxşar sxemi meydana çıxır. Bunun səbəbi iki amildir. Birincisi, konseptual məzmun mürəkkəbliyinə görə dilin müxtəlif səviyyələrində həyata keçirilir. İkincisi, dilin işarələri semiotik reallıq kimi kollektiv şüurun faktı olan konseptlə müqayisədə daha bəsitdir.

Toy freymi daha dəqiq təşkil olunmuş quruluşda “toy” konseptindən fərqlənir. O, həm hadisələrin, həm də ifadələrin ardıcılığını əhatə edir. Linqvistik tədqiqatların vəzifəsi freymin quruluşunu bərpa etmək, eləcə də onun şərhini verməkdir.

Tarixi-mədəni və tarixi-filoloji təhlil xaricində freymlər bərpa edilə bilməz. Onların lüğətlərdə verildiyini güman etmək yanlışdır, lüğət materialı freymin strukturu baxımından sistemləşdirilməni tələb edir, bu barədə bilik faktiki linqvistik təhlildən əvvəl olmalıdır.

Bu baxımdan freym analizi leksikanın onomasioloji təhlilinə bənzəyir. Onomasioloji təhlil zamanı tədqiqat anlayışdan tutmuş onun dildə ifadə olunmasına qədər aparılırsa, freym analizində tədqiqat freymin struktur biliklərinə əsaslanır və onun ayrı-ayrı mərhələlərini müşayiət edən xüsusi dil vahidlərini müəyyənləşdirməyi məqsədini güdür. Freym təhlili zamanı həm onun hərəkət, həm də nitqə aid olan hissələri standartlar sistemidir. Toy freymi quruluşunda bu vəziyyət xüsusilə aydın şəkildə təqdim olunur.

Onun hərəkət hissəsi ciddi bir ardıcılığa malik olan həqiqi toy mərasimidir. Freymin nitqə aid olan hissəsi standart ifadələrdən ibarətdir. Bu, gözləməni məntiqi şəkildə proqramlaşdırılmış şəkllə salır. Freymin hər mərhələsi mərasim iştirakçıları tərəfindən gözlənilir. Əgər bir şey buraxılırsa bu davranış mədəniyyəti və nitq mədəniyyəti normalarının pozulması kimi qəbul edilir. Mərasim bütövlükdə mədəniyyət tarixi ilə əlaqələndirilir, lakin indiki mərhələdə freymin quruluşu dəyişə bilər və bu da öz növbəsində tarixi-mədəni xarakter daşıyır.

Dəyişikliklər sosial olaraq şərtləndirilir, lakin freymin özü formaca dəyişmir, yəni, sistem-struktur xarakterini itirmir. Məsələn, yaxın keçmişdə nigaha girənlər toy freyminin quruluşunda ayrıca ciddi ritual təşkil edən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını qeyd edən şöbəyə gətirdilər. Son illərdə toy zamanı ziyafət salonunda nigahı qeydiyyata keçirmək standart halını almışdır. Beləliklə nigahın qeydiyyata toyun ssenarisinə daxil edilir. Söylənilən standart sözlər həm qeydiyyat şöbəsi işçisinin, həm də evlənənlərin hərəkətlərini müşayiət edir.

Beləliklə, freymin quruluşu dəyişmir, lakin bəzən ənənəvi hərəkəti yenisi ilə birləşdirərək yeni standartlar əldə edir. Məsələn,

kilsədə nigah mərasimi rus mədəniyyətində ənənəvi xarakter daşıyırdı. Sovet dövründə vətəndaşlıq nigahı və qeydiyyat orqanlarında nigahın qeydiyyatı ənənəvi hal almışdır. Toy mərasimi və nigah qeydiyyatının vəhdəti indi standart hala düşmüşdür. Hər iki ənənə ardıcılıqla ciddi nitq ilə müşayiət olunur.

Rus və Azərbaycan dillərindəki toy mərasimi və müvafiq freym qlobal nitq xarakteri daşıyır. Freym leksika, frazeologiya, atalar sözləri və zərb-məsəlləri əhatə edir. Freymin strukturunda yeni standartlar əmələ gəldiyi üçün söz yaradıcılığı və ifadə törəməsi ilə əlaqələndirilir. Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, məcazi mənaların formalaşması toy freymi hüdudunda fəal şəkildə inkişaf edir və bunlar arasında metonimiya üstünlük təşkil edir.

Hər iki dil ənənəvi söz və ifadələrin indiki mərhələsində və ritual freym baxımından yenilikçi sayıla bilən müasir ifadələrin birləşməsi ilə xarakterizə olunur. Ümumiyyətlə, rus və Azərbaycan toy freymləri qloballaşmanın təsiri altındadır. Başqa sözlə, müasir dünyada qloballaşma toy mərasimi kimi ənənəvi sahələri də əhatə edir. Eyni zamanda, Azərbaycan toy freymi həm ritual səviyyədə, həm də verbal və nitq səviyyəsində böyük konservatizmliyini qoruyub saxlayır.

Xüsusilə konservatizm müxtəlif öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə hörmətlə yanaşmada, məsələn, müxtəlif bayramlarla əlaqədar qurbankəsmə, müxtəlif hallarda gəlinə hədiyyələr verilməsi, toydan əvvəl və sonrakı mərasimlər, toydan sonra yeni evlənənlərin dəvət edilməsi və hədiyyələr. Əgər toylar əsasən Avropa ənənələrinin xüsusiyyətini daşıyarsa, o zaman Azərbaycan mədəniyyətində toy freymi konservativ olaraq qalır.

Toy freyminin quruluşunda standart olan dil vahidləri həyatın müxtəlif tərəflərini əhatə etdiyindən çoxaspektlidir. Cəmiyyətin həyatının ən vacib tərəflərindən birini əks etdirən bu sözlər və ifadələr məcazi xarakter qazanır, yəni, hər kəs üçün başa düşülən simvollara çevrilir. Ümumiyyətlə, həm rus dilində, həm də Azərbaycan dilində “toy” freymi ilə əlaqəli bütün ifadələr sabit xarakter daşıyır.

Çox vaxt lüğətlərdə onlar frazeoloji vahid kimi gedir, eyni zamanda semantikanın xüsusiyyəti nəzərə alınmır. Toy freyminin quruluşundakı sabit ifadələr və frazeoloji vahidlər arasında fərqləndirilmə meyarı ifadənin ayrı-ayrı komponentlərinin deyil,

bütöv bir şəkildə yenidən dərkedilməsidir. Beləliklə, rus dilində *серебряная свадьба* və *золотая свадьба* ifadələri sabit söz birləşmələridir, *выглядеть женихом*, *смотреться женихом* ifadələri isə frazeoloji vahidlərdir.

Hər iki dildə də toy freymi yalnız linqvistik deyil, həm də linqvistik və linqvokulturoloji təhlili nəzərdə tutan tarixi-mədəni bir sistemdir. Təhlil həm dil, həm də nitq materialında aparılmalıdır ki, bu da koqnitiv dilçiliyin hədəflərinə tam cavab verir. Bu isə hazırkı araşdırmanın perspektivləridir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Концепт «свадьба» в русском языке // Материалы XVIII республиканской конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку, – 2013. с. 142-144

2. Азербайджанские пословицы с концептом «свадьба» // – Баку, Азербайджанский университет языков, Научные вести, – 2014. №3. – с. 74-78

3. «Свадебная» парадигма в азербайджанском языке // Материалы VI международной научной конференции, – Баку, Бакинский славянский университет, – 2015. – с. 69-71

4. Концепт «свадьба» в азербайджанском языке // Материалы XVIII республиканской конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку, – 2015. с. 354-356

5. «Свадебная» концептосфера в азербайджанском языке // – Москва, Вестник Московского государственного лингвистического университета. Язык и коммуникация, – 2016. №6. с. 9-14

6. Теоретические предпосылки исследования обрядовых концептов в азербайджанском и русском языках // Материалы XVIII республиканской конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку, – 2016. с. 17-19

7. «Свадебная» парадигма в словарях русского языка // – Баку, Азербайджанский университет языков, Научные вести, – 2017. №2. – с. 93-97

8. Лексико-семантическое поле «свадьба» в азербайджанском языке // – Баку, Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2017. №1. с. 87-91

9. Концепт «сваха» в русском свадебном фрейме // – Баку, Бакинский славянский университет, Ученые записки (серия языка и литературы), – 2019. №2. – с. 70-73

10. Элементы семантического поля «свадьба» в русском и азербайджанском языках // – Баку, Бакинский государственный университет, Язык и литература, – 2019. № 4. – с. 16-19

11. Свадебные ассоциации русского народа // – Москва, Филологические науки в МГИМО, – 2020. №2. с. 76-81

12. Некоторые этнографические слова, входящие в семантическое поле «свадьба» в азербайджанском языке // Инновационные подходы в современной науке, Международный научный форум. – Москва, – 2021. № 4. – с. 59-63

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 may 2023-cü il tarixində saat 14:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33. II mərtəbə, Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 aprel 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.04.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 35 942 işarə

Tiraj: 30